

Ioana COSTA
(Universitatea din București)

Digresiuni în *Adnotările lui Cantemir la Incrementa et decrementa Aulae Othmanicae*

Abstract: Cantemir's *Incrementa et decrementa Aulae Othmanicae* is a work that decidedly claims the editorial interest, in several regards: its complex editorial history, due to the multiple gap between being written by Dimitrie Cantemir and being circulated by his son, translated from Latin into modern languages, and finally being edited in its original Latin form, approximately three centuries later, is only one part of this interest. Its content is precisely defined from the very title, being a two-faced history of the Aula Othmanica, in its rise (two books) and fall (one book). The entire work is doubled through the author's own comments, by the end of each section of the work: the *Annotationes* are a necessary field for hosting Cantemir's huge knowledge on the topic, in a free, frequently informal manner. The *Annotationes* are generously covering all the aspects of this multifarious piece of work, Cantemir's oriental donation to a Europe that hardly understood the Othman world. Being much more than a current *apparatus criticus*, the *Annotationes* are a conglomerate of information, in a highly appealing form; the domains are various, the lengths are uneven, the tenor is always changing, revealing Cantemir's evaluation over the literary taste and eagerness of his reader. Anecdotic episodes alternate with precise data and assessment over previous authors, traditions, beliefs, facts.

Keywords: *Cantemir, author, comments, style, philology*

Rezumat: Opera lui Dimitrie Cantemir, *Incrementa et decrementa Aulae Othmannicae*, are o istorie editorial complexă, datorată stimulului îndelungat scurs între momentul auctorial și, pe de o parte, punerea ei în circulație de către fiul domnitorului, prin intermediul traducerii din latină într-o limbă modernă și, pe de altă parte, editarea ei în forma originală, la aproape trei secole distanță. Dincolo de segmentarea anunțată din titlu, *incrementa* (două cărți) vs *decrementa* (o carte), este structurat pe două paliere: textul propriu-zis este dublat de un aparat critic remarcabil. *Annotationes* reprezintă un tezaur de informații din domenii diverse, de întinderi variabile, care reflectă interesul și informațiile autorului și, nu mai puțin, felul în care Cantemir evaluează apetitul cititorilor; este, în egală măsură, darul oriental pe care Cantemir îl face unei Europe ce în elezea prea puțin din lumea otomană. Digresiunile din adnotări se adresează, de pildă, „cititorului curios” (c. I, cap. V, par. 41), care gustă relatările sprintene, ori filologilor aflați în căutarea erorilor de transmitere a textului (*ibidem*, par. 43-44). Episoadele anecdotice alternează cu date precise și opinii documentate privind autori, tradiții, credințe, fapte.

Cuvinte-cheie: *Cantemir, autor, comentarii, stil, filologie*

Moștenirea Cantemir este, din perspectivă editorială, greu de gestionat. Lăsând deoparte dimensiunile fizice și, mai cu seamă, de conținut, cu deschideri înspre ansamblul cunoașterii enciclopedice și cu profunzimi care în deosebi specializarea strictă, dificultățile de asumare a acestei moșteniri sînt generate de cercetarea materialului prim, a manuscriselor cantemiriene¹. Pentru a ne limita la cazul celebru al „Istoriei creșterilor și descrierilor” (*Incrementorum et decrementorum Aulae Othman[n]icae sive Aliothman[n]icae historia a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae libri tres*), consecința directă a sorții manuscrisului este hiatusul de aproape trei

¹ Colegiul Noua Europă găzduiește, prin voință testamentară, biblioteca și arhiva Prof. Dan Sluanschi. Fondul Cantemir din colecția Sluanschi cuprinde dosarele de lucru (în arhivă), cărțile folosite și edițiile rezultate. Ultima dintre ele, postumă, este traducerea *Creșterilor și descrierilor Curții Othmanice*, apărută la Editura Paideia ca ediție *princeps* în sensul deplin al termenului: nu este doar prima tipărire a traducerii făcute de Dan Sluanschi, este cu adevărat prima traducere în limba română a textului latinesc rămas de la Cantemir, pus în circulație de Antioh Cantemir în 1734-1735, prin intermedierea unei variante englezești, datorate lui Nicholas Tindal. Textul latinesc însuși a fost editat critic abia în mileniul nostru, în 2001, de Dan Sluanschi (Editura Amarcord), după ce apăruse un volum ce conținea facsimilul manuscrisului Lat. 124 de la Biblioteca Houghton, Harvard University, la Editura Roza Vânturilor (1999).

secole dintre redactare și prima ediție critică, hiatus umplut în el tor de un parcurs european răsăritor, pe calea transpunerilor în limbi moderne, începând chiar cu prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Textul este etajat multiplu, în cele trei cri ale istoriei (două de cretete, 246 de pagini în manuscrisul *Harvardiense*, una de descretete, 284 de pagini, p. 247-530) și este dublat de Adnotările lui Cantemir însuși la cele trei cri: două serii de *Annotationes* după *Incrementa* (numerotate continuu în manuscrisul menționat: 1-279) și o serie după *Decrementa* (numerotate 1-206). Diferența de abordare a materialului conduce firesc la un stil distinct, fără constrângeri de redactare, care oferă generos precizări, anecdote, evaluări, amintiri. Calea de trecere de la palierul „Istoriei” la cel al „Adnotărilor” este parcurs în ambele sensuri de autor, care notează, de pildă, în textul Prefației (*Praefatio*, cap. III, par. XII, 39-40), *supervacaneum arbitramur his uberius explicandis immorari, quod singula suo loco in nostris Annotationibus invenire Lector potuerit*. Adnotările sînt, la rîndul lor, atașate cîte unui cuvînt din textul propriu-zis, pe care îl explică din diverse perspective, adesea în conglomerate de abordări. Mai mult decît atît: în interiorul unei adnotări pot interveni observații de rang secundar sau terțiar, prin inserarea unor pasaje (de dimensiuni variabile) atașate cîte unui cuvînt. Supraetajarea aceasta are aparența spontanității, purtînd pecetea personalității lui Cantemir și a experienței lui directe.

Exemplificăm în continuare excursurile din adnotările (*Ann.*) lui Cantemir la prima carte a *Crețerilor* (*Inc.*), desfășurate în direcția experienței personale, a considerațiilor personale explicite sau implicite, a anecdoticului. În mod firesc, sînt bine conturate cele din urmă, care se constituie în unități distincte: intră în această categorie una dintre cele mai ample digresiuni, avîndu-l ca protagonist pe Nasruddin Hodzia, care funcționează ca centru al unui triptic de episoade din seria vorbelor de duh rostite în preajma lui Temur Lenk. Acest excurs (*Ann.* c. I, cap. V, 40-42) este generat de o informație istorico-geografică din *Inc.* c. I, cap. V, par. 13, 45: *Baiezid de huius Principis (i.e. Tharinbeg) fide dubians [...] uxorem et duos filios obsides Prusiam abducit*. Precizarea pe care se simte obligat Cantemir să o facă în vederea raportării polemice la istoricii crețini, care susțin că bătălia în urma căreia fusese supus Tharinbeg, se desfășurase lângă Eufrat; realitatea locului și sursele turcești îl fac însă să considere plauzibil plasarea în cu totul altă parte, pe cîmpiile Prusiei (adugînd cu ironie groasă: *quae, quam longe a Mesopotamia distet, nemo erit Geographiae peritorum, qui ignoret*). Argumentează dublu, adugînd pererii sale (*huic nostrae sententiae et id accedit argumenti*) o informație din surse turcești, și anume că Temur Lenk i-ar fi aezat tabăra aproape de Jengiszehir. Aceasta este articulația care deschide tripticul de mici episoade, pentru că acolo ar fi stat Temur Lenk de vorbă trei zile cu Nasruddin Hodzia, Esopul turcilor (*cum Nasruddin Hodzia, Turcarum Aesopo, per tres dies fuisse confabulatum*). Primul episod decurge firesc din menționarea aezării Jengiszehir, unde locuia Nasruddin: cetatea se pregătea de apărare, dar Nasruddin s-a oferit să meargă el însuși ca sol la Temur Lenk, prilejuind astfel prima dintre întîlnirile lor, consemnate de cartea în care învătăi turcii i-au scris viaa (*excerpta e libro quo ipsius vitam Turcae descripserunt*). Episodul rîspunde întru totul formulării prin care Cantemir îl introduce: *in gratiam curiosi Lectori hic digressionem facere [...] haud pigebit*. Vrînd să îi ducă un dar cuceritorului aflat în apropierea aezării sale, Nasruddin cere sfatul soției (care are convigerea – într-o notă de familiaritate – că lui Temur Lenk i-ar plăcea gutuile), îl ignoră (duce în dar smochine), apoi se felicitează acionat a a, fără să aibă vreun gînd că poate pedeapsa pe care a suferit-o (chelia lui devenise înta spre care au fost aruncate fructele duse) putea fi evitat tocmai prin ascultarea consoartei (*quantum, inquit, valere poterat consilium in rebus dubiis, tantum non valet consilium mulieri apertum*). Nota umoristică specifică hîtrului personaj este elementul care declanșează relatarea celorlalte două episoade: accept să împartă darul așteptat de la Temur Lenk cu uerul care îl lăsa să între, dar ajunge să împartă cu el loviturile de nuiele; construiește în plin cîmp o poartă bine ferecată, explicînd că faima faptei sale va fi deopotrivă cu faima lui Temur Lenk, dar în tonalități opuse, de rîs *versus* plîns: *non minus illius portae fama in seros transituram posteros, quam omnium Temurlengi postero, et Nasruddinianum quidem monumentum visitantibus risum, Temurlengiana autem longe remotis iam regionibus planctum motura*.

O altă istorie cu haz (*iucundam historiam*) este introdusă explicit pornind de la identificarea precisă a locului în care fusese înmormîntat Orchan: *Brusiae in Monasterio sepelitur* (*Inc.* c. I, cap. III, par. 13, 30). Mănăstirea (*Ann.* c. I, cap. III, 14), prefăcută în vremea lui în geamie, adpostise pe vremea împăraților crețini cinci mii de monahi, despre care sursele turcești povestesc convingător că zburau prin vîzduh pînă în templul Sfintei Sofia din Constantinopol (*Constantinopolin ad templum S(anctae) Sophiae per aërem {{trans Propontidem}} volasse*). Tocmai încrederea surselor turcești în cuvîntul scris (și, nu mai puțin, în caracterul ineluctabil al voinței divine, ca în *Ann.* c. I, cap. IX, 65-66, care face ca orice act omenesc să aibă sorți de

izbînd numai dac este justificat în plan divin, a a cum numai acele r zboaie sînt drepte care sporesc religia muhammedan : „*Iusta*” *autem omnia, et sola illa „bella” vocant, quae fiunt ad propagandam Muhammedanam religionem, iniusta contra, quae vel ad Imperii terminos, aut Imperatoris fiscum augendum suscipiuntur*) este articula ia care deschide aici digresiunea: *nihil enim quod non verum sit în libris suis scribi posse {rudes} existimant*. Acel *exemplum credulitatis* este legat de experien a personal a lui Cantemir, fiind o întîmplare din vremea lui, petrecut la Constantinopole, pe vremea patriarhului Callinic: încercînd s amîne de la o s pt mîna la alta plata sumelor de bani pe care Biserica le datora ispravnicilor, este silit s r spund unei acuza ii de minciun tocmai pornind de la legenda zborului în v zduh: *Ad quid, inquit, adeo mendax es, o, Patriacha?! Hîtru cum era (uti erat facetus), patriarhul consimte i supraliciteaz , recunoscînd c zboar el însu i adesea, dar numai dup apusul soarelui i nu prea sus (post Solis occasum, quamvis non alte), ca s nu fie z rit (ne a multis conspiciat)*. Aceea i vin a credulit ii (indicat prin termeni diferi i, dar cu sens similar: *Curani dictis omnibus fidem habent*) genereaz o alt digresiune (tot în *Ann. c. I, cap. III, 14*), care aduce în prim-plan experien a personal a lui Cantemir. Apare aici figura lui Isaad Effendi, c ruia Principele m rturise te, într-un superlativ mai degrab gentil decît real, c îi datoreaz tot ce tie despre cultura turceasc (*cui quidquid habemus literaturae Turcicae soli debemus*): într-un pasaj deschis de formularea rezervelor fa de credulitate, cu nuan a diferen elor dintre convingerile intime i manifestarea lor public (*negari tamen non potest in tanta gente plures esse e doctoribus, qui nec Curani dictis omnibus fidem habent, quamvis publice suam profiteri sententiam non audeant*), acest *Turca doctissimus* este totu i o prezen e contra, care, la întrebarea explicit a lui Cantemir (*a me interrogatus*) privind incompatibilitatea dintre buna cunoa tere a matematicii i a filozofiei lui Democrit i încrederea deplin în scrierile sacre (*qua ratione [...] credere possit Muhammedem Lunae sydus (sic) fregisse dimidiamque partem de caelo cadentem manica excepisse*), a r spuns din perspectiva credin ei: *Deum enim facere posse quae velit*.

Experien a personal a lui Cantemir este înregistrat i într-un excurs la *Inc. c. I, cap. VII, par. 11, 56*, provocat de o precizare geografic (în *Ann. c. I, cap. VII, 53-54*): *binis diebus Constantinopoli abesset, id est fie tîrgul Epibatai, fie Sylebria (sic)*; această din urm localizare deschide, prin men ionarea unor ruine existente acolo, amintirea statuii g site de Cantemir: *In hisce ruinis, sub maximo lapidum acervo invenimus sculptam in lapide porphyrio quadrato cubiti mensura effigiem mulieris*. Monumentul îl p stra în palatul s u din suburbiile Constantinopolei, la Bosfor (*servabamus illud monumentum in palatio nostro, in suburbiis Constantinopoleos ad Bosphorum amoenissimo loco aedificato*), pe care i-l aminte te cu nostalgie, tiind c a ajuns, dup plecarea lui (*post discessum nostrum*) în st pînirea fiicei Sultanului Ahmed.

Este plauzibil ca i povestea ce tii de „Caffe” oferite de monahii turci s fie tot parte a amintirilor lui Cantemir: practicînd umilin a i s r cia, dervi ii, mae tri la cîntatul din fluierul f cut din trestie indian („numit Nei, ceea ce înseamn kavlamo~, cel mai dulce dintre toate instrumentele muzicale”), ospe esc pe oricine ajunge în hanurile lor cu o cea c de „Caffe” (*illico potum „Caffe” porrigunt*), îi terg de colb înc l rile i îi ureaz la plecare *Optime per Deum!*

Indirect legate de experien a personal a lui Cantemir, fiind urmarea experien ei lui intelectuale, observa iile lexicologice i lingvistice în general fac parte din osatura adnot rilor. A a, de pild , incertitudinea privitoare la Principele Isfindiarbeg (*Inc. c. I, cap. VI, par. 16, 46, Ann. c. I, cap. VI, 49*) se na te din absen a, în limbile turc , persan ori arab , a unei perechi de consoane la ini iala cuvîntului: *nunquam enim illi populi duas consonantes in initio vocis componere solent, nisi in illis vocabulis, quae ex alienis linguis sunt mutuati, ut Istambol, „Constantinopolis”, isfinach, „spinacea” etc. {{aut nomina propria, sive substantiva non sunt}}*. Seria erorilor de acest tip cuprinde numele care par „stricate” (*corrupta videntur*) din *Ann. c. I, cap. V, 45* (sub influen a, propune Cantemir, numelui turcesc *Czelebi, „nobilis”, anexat în mod uzual la numele Principilor, la care se adaug o deteriorare secundar pentru care, crede el, este responsabil forma greceasc vulgar Kurivtzi, diminutivul „tou Kurivou”). Numele inutului Hamida (*Ann. c. I, cap. IV, 30*) aduce în discu ie obiceiu turcilor de a denumi posesiunile dup posesor, ca în *Las vilaieti*, dup numele principelui Serviei, Las – Laz r, nu Vladislav, cum crede Meninskii (*Pace Meninskii*). Toponimele apar frecvent în adnot rile care corectează ori expliciteaz alte surse: numele Istambulului (*Ann. c. I, cap. V, 37: Istambol videtur corruptum esse vel ex ipso urbis Constantinopoleos nomine, vel e vulgari phrasi eij~ th;n povlin*); ori povestea Dumbr vii Ro ii, cu ostatecii poloni înjuga i la plug (*Ann. c. I, cap. V, 34: quae et nunc ideo Polonis Bucowina {{incolis autem Dumbrava Roszie, „Querceta Rubra”, eo quod Polonico sanguine fuerint plantata et irrigata}}* dicuntur). Aceast din urm*

adnotare con înțeles o deschidere înspre „Descrierea Moldovei”, unde intenționa să vorbească mai pe larg despre acest subiect (*quae uberius explicabimus, si Deus otium concesserit, in Libro de Moldavia veteri et nova*).

Toponimele sacre Mecca, Medina și Hierosolyma sînt comentate în *Ann*, c. I, cap. IX, 80-82, cu digresiuni care îl muresc originea caracterului sacru, precum și obiceiurile contemporane de menținere a sacralității rigide, exclusiviste. Aici apar descrise, într-o înțelegere logică, dar nu mai puțin abundentă, piatra prețioasă mutată de Muhammed din raiul ceresc (*a caelesti Paradiso lapidem quadrangularem subnigrum huc transportasse*), iertarea păcatelor pentru cei ce ajung la Mecca (*Meccam visitanti omnia vel gravissima peccata a Deo remitti firmiter credunt*), dintele lui Muhammed, salvat de Arhanghelul Gabriel (*Archangelum Gabrielem [...] eo tempore, quando hostilis clava, os Prophetae percutiens, dentem anteriorem loco suo extruserit, statim itaque eum, ne in terra decideret, e caelo descendisse, dentemque in casu exceptum Prophetae equidem, non tamen pristino loco reddidisse*) și prețul de sultani între cele mai de preț comori ale lor, alături de veșmîntul lui Muhammed, cufundat ritualic în apă în fiecare an, cu trei zile înainte de Ramazan (iar „apa Sfîntului Veșmînt” este prețioasă în sticlă și pecetluită, trimisă Primului Vizir și celorlalți Magnați, în semn de bun voiu), piatra prețioasă de trei coloane care afirmă în aer că a cum fusese lăsată de Profet. Încheie seria digresiunilor legate de aceste toponime sacre povestea unui sol belgian (*Belgicus legatus*) care primise de la Sultan îngăduința de a intra în templul din Hierosolyma, dar care a renunțat la favor aflînd că Mai-marele templului va respecta întru totul porunca, permițîndu-i intrarea, refuzîndu-i iertarea (*si itaque placeat legato, posse eum quidem ingredi, inde vero nunquam redire*).

Pe lângă explicațiile generate de toponime, apar și cîteva proverbe, prilejuate din nou de credința în legea sorții, care reia nimic nu își se poate pune împotriva: „Ce-ți scris în frunte trebuie neapărat să se îndeplinească” (*Quod in capite scriptum est, necessario evenire debet*), „Sîngele care trebuie să curgă nu stă în vine”, adică „ce-a hotărît Dumnezeu dinainte trebuie neapărat să se facă la vremea sa” (*Sanguis, qui effluere debet, in arteria (sic) non stat, id est, „quae Deus praedefinivit, suo tempore fieri necesse est”*); ... „Pronia (Divină) nimicește orice socoteală și întomenească” (*Providentia (Divina) omnem humanam rationem et propositum destruit*).

Unor codice deteriorate (*depravatos codices*), spune Cantemir, li se datorează informații false referitoare la numele fiilor lui Baiezid (*Ann*, c. I, cap. V, 43-44) – argumentul prin care se restabilește adevărul este de logică și de bun simț istoric, de vreme ce „Cititorul cel cu ochi atente” (*Lector oculatus*) poate înțelege singur, chiar fără demonstrația autorului.

Annotationes sînt, dincolo de amănunțita de informații previzibilă într-o operă de amploare a celei de față, jumătatea fermecătoare a „Istoriei creșterii și descreșterii”, spațiul în care spiritul multiform al lui Cantemir se desfășoară liber, alunecînd pe panta asociațiilor de idei, fără constrîngerii, dar și fără monotonie, într-o efervescență de informații și interpretări care ni-l aduce foarte aproape pe autorul de acum trei sute de ani.

Bibliografie

- Cantemir, Dimitrie, *Incrementorum et decrementorum Aulæ Othmannicæ libri tres/ The Growth and Decay of the Ottoman Empire. Original Latin text of the final version revised by the author/ Creșterea și Descreșterea Imperiului Otoman. Textul original latin în forma final revizuit de autor*. Facsimil al manuscrisului Lat-124 de la Biblioteca Houghton, Harvard University, Cambridge, Mass., introducere Virgil Cîndea, București, [Editura] Roza Vânturilor, 1999.
- Cantemir, Dimitrie, *Incrementorum et decrementorum Aulæ Othman[n]icæ sive Aliothman[n]icæ historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductæ libri tres*, ediție critică Dan Sluanschi, prefață Virgil Cîndea, Timișoara, Editura Amarcord, 2001.
- Cantemir, Dimitrie, *Istoria creșterii și descreșterii Curții Othman[n]ice sau Aliothman[n]ice de la primul început al neamului adus pînă în vremurile noastre, în trei cărți*, versiune românească și indice Dan Sluanschi, prefață Virgil Cîndea, [București], [Editura] Paideia, [2012], ©2008 Dan Sluanschi, ©2010 Editura Paideia.